

Чикирис Н.В.,
кандидат філологічних наук,
Івано-Франківський національний
технічний університет нафти і газу

БІБЛІЙНИЙ СЮЖЕТ РОЗП'ЯТТЯ ІСУСА ХРИСТА У ТВОРЧІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЕРНЕСТА ХЕМІНГУЕЯ

Анотація

У статті розглянуті особливості функціонування новозавітного сюжету про розп'яття Ісуса Христа у творчості Е.Хемінгуея. За допомогою компаративного зіставлення визначені творчі трансформації традиційного біблійного сюжету та вічних образів Ісуса Христа і Марії Магдалини. Встановлені причини рецепції, а також її вплив на подальший розвиток творчості письменника.

Ключові слова: традиційний сюжет, рецепція, вічний образ, трансформація, інтерпретація, Ісус Христос, Марія Магдалина.

Аннотация

В статье рассмотрены особенности функционирования новозаветного сюжета про распятие Иисуса Христа в творчестве Э.Хемингуэя. С помощью компаративного сопоставления определены творческие трансформации традиционного библейского сюжета и вечных образов Иисуса Христа и Марии Магдалины. Установлены причина рецепции, а также её влияние на дальнейшее развитие творчества писателя.

Ключевые слова: традиционный сюжет, рецепция, вечный образ, трансформация, интерпретация, Иисус Христос, Мария Магдалина.

Summary

The article considers the functioning of the New Testament plot about the crucifixion of Jesus Christ in Hemingway's literary work. With the help of the comparative analysis the scholar reveals the creative transformations of the traditional biblical plot and eternal images of Jesus Christ and Mary Magdalene. The reasons of the reception and its influence on the further development of Hemingway's creative work are also determined in the paper.

Key words: traditional plot, reception, eternal image, transformation, interpretation, Jesus Christ, Mary Magdalene.

Питання функціонування та творчої трансформації традиційних сюжетів та вічних образів були і є актуальними для українського та зарубіжного літературознавства, оскільки ця форма рецепції дозволяє прослідкувати розвиток світової літератури, побачити взаємодію традицій та новаторства, а також вказує на взаємозв'язок національних літератур та шляхи їх збагачення. Цілий ряд літературознавців обирає проблему вічних

тем та образів об'єктом своїх досліджень, серед них В. Антофійчук, П. Берков, О. Веселовський, А. Волков, І. Нусінов, А. Нямцу, Л. Пінський та інші. Матеріалом для з'ясування теоретичних аспектів цієї наукової проблеми стають численні дослідження функціонування традиційних сюжетів та образів у творчості того чи іншого письменника. У цій площині видається перспективним розгляд особливостей інтерпретації євангельського сюжету про розп'яття Ісуса Христа у творчості Е. Хемінгуея, адже цей випадок творчого запозичення досі залишався поза увагою дослідників. Тому мета цієї статті полягає у тому, щоб шляхом компаративного зіставлення виявити творчі видозміни біблійного сюжету у хемінгуеївській інтерпретації, з'ясувати новизну образів Ісуса Христа, Марії Магдалини, апостолів, а також встановити причини рецепції та її вплив на подальшу творчість письменника.

Незважаючи на те, що образ Ісуса, його розп'яття та страждання на хресті знаходили своє художнє відображення у творах багатьох письменників (В. Фолкнера «Притча», М. Булгакова «Майстер і Маргарита», Ч. Айтматова «Плаха», Д. Павличка «Голгофа», С. Черкасенка «Ціна крові» та інших) як основа християнського філософсько-релігійного віровчення, спроба Е. Хемінгуея осмислити в оповіданні «Сьогодні п'ятниця» біблійні події та самозречення Ісуса Христа було для творчості митця досить нетиповим явищем.

Релігійні мотиви не були яскраво виражені у літературному доробку автора. Усе життя Е. Хемінгуея був людиною світською, на що вказують його біографія та свідчить переважна більшість творів. Його герої, зокрема старий Ансельмо з роману «По кому подзвін», можуть розмірковувати над проблемами вбивства, злочину і кари, над питанням ролі релігії у житті суспільства, однак роблять це не з точки зору церкви, а власної життєвої філософії. У романі «Прощай, зброе» головний герой Фредерік Генрі не раз розмовляє з полковим священиком, однак той так і не зміг повернути його до Бога.

Водночас дослідник Алєнін І. С. вказує на наявність прихованих та явних біблійних мотивів та образів. Зокрема він виділяє релігійний підтекст назв творів та збірок оповідань («За нашого часу» (слова з молитви), «І сходить сонце», «Райський сад»), а також символічний вибір епіграфом до роману «І сходить сонце» рядків зі старозавітної книги Еклезіаста. Літературознавець пише, що «для поезики Хемінгуея характерно використання у сюжеті такого релігійного ритуалу, як молитва» [1, 12], але зазначає: «Його світогляд не був підкреслено релігійним» [1, 12].

Світськість творчості Е. Хемінгуея, очевидно, була зумовлена тими обставинами, у яких формувалася світогляд молодого Е. Хемінгуея. Перша світова війна спричинила повний крах довоєнної системи цінностей. «Перша світова війна на початку уявлялася багатьом «священною битвою» – чи то за «германську культуру», чи то за «європейську демократію». А потім виявилось, що це цинічна гризня за переділ світу, за ринки збуту, за сфери впливу» [5, 14]. Американська молодь, яка під впливом палких гасел відправилася до Європи виборювати демократію, пережила гірке

розчарування, втрату ілюзій та надій і перетворилася на «втрачене покоління». Воно не бачило сенсу у житті і відмовилося від ідей, переконань та вірувань, на базі яких формувалася їх світогляд до початку війни.

Усе вищесказане дає змогу зрозуміти унікальність того факту, що основою сюжету твору Е.Хемінгуея «Сьогодні п'ятниця» стали євангельські оповіді про розп'яття і страждання Ісуса на хресті. Запозичення сюжетів та образів загалом не є типовим для творчості письменника. Причина рецепції полягає, вірогідно, у тому, Е.Хемінгуей як виразник поглядів «втраченого покоління» побачив аналогію між ворожістю, жорстокістю та нерозумінням, що панувало у давньоєврейському суспільстві стосовно Христа, та сучасним письменнику американським суспільством стосовно молоді, що повернулася з війни й усвідомила, як підступно її було ошукано.

У творі «Сьогодні п'ятниця» біблійні події представлені з позиції римських воїнів, які безпосередньо брали участь у страті Ісуса. Ввечері, після розп'яття, у винарні вони обговорюють усе побачене на Голгофі. Варто зазначити, що Е.Хемінгуей уникає численних деталей, описаних у Святому Письмі, однак не відхиляється від канонічної оповіді. Виклад подій під час розп'яття подано письменником пунктирно, окремими штрихами: він вибирає промовисті деталі з метою зосередити увагу читача на образах Ісуса, Марії Магдалини, апостолів. Хоча така побудова цілковито відрізняється від біблійної подієвості, вона дозволяє Е.Хемінгуею досягнути лаконізму викладу. При цьому лапідарність і вибірковість жодним чином не позначилися на змістовій наповненості твору, адже читач уже знайомий із перебігом подій під час розп'яття Христа і, читаючи оповідання «Сьогодні п'ятниця», орієнтується на біблійну версію. У цьому випадку Е.Хемінгуей майстерно використовує таку ознаку традиційного сюжету, як «усвідомлене сприйняття його митцем і реципієнтом як відомого, сталого ідейно-художнього комплексу (структури)» [4, 573].

Якщо у Євангеліях сюжет виконує перипетійну функцію, то у творі «Сьогодні п'ятниця» – характерологічну. Основна увага письменника сфокусована на образі Ісуса, який є головним героєм твору, хоча бесіда римських воїнів відбувається вже після його смерті. У творі Христос зображений крізь призму світобачення Е.Хемінгуея. Для письменника Ісус у творі не стільки Божественна особа, скільки проста людина, яка, проте, вражає своєю стійкістю, відданістю та героїзмом. Американський автор уникає згадок про месіанське значення розп'яття як відкуплення людських гріхів, як можливість для людства через смерть непорочної людини одержати вічне безсмертя. Ісус приваблює Е.Хемінгуея як сильна особистість. Письменник оспівує героїзм людини, яка мужньо витримала нелюдські муки і гідно прийняла смерть.

Інтерес письменника до Ісуса Христа як до сильної і героїчної особистості зумовив вибір ним оповідачів. Е.Хемінгуей свідомо вкладає оповідь в уста трьох римських воїнів, а не апостолів, що визнавали його Божественну сутність, були адептами його вчення і свідками чудес, які він творив у земному житті. Для римлян Христос був, у першу чергу, злочинцем,

засудженим до страти. Ці три воїни були серед катів, що розпинали Ісуса, потім один із них завдав йому смертельного удару списом.

Завдяки цьому, читач в особі Ісуса бачить не Бога із надлюдськими здібностями, а чоловіка, який проявив чудеса сили духу. Таке своєрідне наближення Ісуса до пересічних людей дає читачеві змогу усвідомити масштаби подвигу цього чоловіка і звеличити людську мужність, витривалість і відданість своїм переконанням. Стоїцизм Ісуса вразив навіть його катів, що доводить постійний повтор одним із воїнів фрази: «Той один сьогодні тримався добре» чи «Я справді дивувався з нього». Мужність, з якою Ісус переносив усі терпіння, викликали повагу і захоплення навіть його мучителів-римлян.

Значно вивищує подвиг Ісуса опис деталей страти через розп'яття, поданих Е.Хемінгуеєм у творі. «Я про те, як воно, коли припече. Коли ото починають забивати цвяхи», «От чого не люблю, то це як їх прибивають до хреста. Мабуть, пекельна штука.» «Це ще не найгірше. А от коли тільки-но піднімуть... Коли вони повисають на цвяхах – отоді їм несила терпіти» [9, 463]. Самим римлянам стає моторошно від однієї думки про те, який пекельний біль переносить людина під час розп'яття.

Хоча у творі «Сьогодні п'ятниця» домінує інтерес Е.Хемінгуея до Христа як до людини, образ Ісуса не позбавлено Божественного статусу. На другу, неземну, природу Ісуса Христа вказує віра римлян у те, що він, будучи Богом, міг врятуватися від мук і смерті.

1-й воїн. ... Той один сьогодні тримався добре.

2-й воїн. Чого ж він не зійшов з хреста?

1-й воїн. Бо не хотів зійти. То не його гра. [9, 462-463]

З одного боку, декларування можливості Ісуса самотійно уникнути катувань є визнанням його Божественної природи. З другого боку, свідома відмова від можливості врятуватися ще яскравіше демонструє стійкість, велич і мужність Ісуса як людини. «Покажи мені хоч одного, що не хотів би зійти з хреста.», «Слухай, я їх бачив хтозна-скільки, і тут, і в інших місцях. І коли ти мені покажеш хоч одного, що не хотів би зійти з хреста, як припече, – розумієш, як припече, – то я сам полізу туди до нього», – говорить другий воїн, підкреслюючи унікальність поведінки Ісуса.

Слід, однак, зауважити, що у цьому аспекті Е.Хемінгуей відхиляється від біблійного тексту. Згідно з євангельськими оповідями натовп дійсно просив Ісуса зійти з хреста, однак Святе письмо трактує це як насмішку і глузування. «А хто побіч проходив, Його лихословили та головами своїми хитали, і казали: «Ти, що храма руйнуєш та за три дні будуєш, – спаси Самого Себе! Коли Ти Божий Син, то зійди з хреста!» Так само ж і первосвященики з книжниками та старшими, насміхаючись, говорили: «Він інших спасав, – а Самого Себе не може спасти! Коли Цар Він Ізраїлів, нехай зійде тепер із хреста, – і ми повіримо Йому! [6, Мт. 27.39-42]. На відміну від героїв американського письменника люди, описані в Євангеліях, не вірили у Божественність Христа.

Важливе змістове наповнення для характеристики образу Христа у творі мають слова першого воїн: «Бо не хотів зійти. То не його гра» [9, 462-463]. Римлянин розуміє, що ця людина свідомо іде на муки і смерть заради чогось більш вартісного, ніж власне життя.

Для збереження художньої цілісності образу Ісуса Е.Хемінгуей відходить від Святого Письма, змальовуючи смерть Христа. Згідно з канонічними текстами розп'ятий Ісус помирає на хресті, а вже після його смерті, як зазначає євангеліст Іван, один з вояків пробив його бік списом. Юдеї не хотіли залишати тіла розп'ятих на хрестах, оскільки наступного дня, у суботу, було свято. Вони попросили у Пилата дозволу зламати розп'ятим гомілки. Зламавши кості двом розбійникам, кати побачили, що Ісус уже помер, і тоді один із них проколов йому бік.

У трактуванні Е.Хемінгуея Ісус Христос помирає від удару списом. У творі «Сьогодні п'ятниця» один з римлян був настільки вражений стійкістю, з якою Ісус переносив муки, що проштрикнув його списом. Цей смертельний удар був виявом поваги до мужності розп'ятого і певним актом милосердя.

1-й воїн. А ти бачив, як я прохромив його списом?

2-й воїн. Вскочиш ти колись у халепу за такі штуки.

1-й воїн. Це єдине, що я міг для нього зробити. Кажу ж тобі, мені сподобалося, як він тримався [9, 463].

Зі слів другого воїна стає зрозумілим, що перший римлянин, який був найбільше вражений стійкістю Ісуса та його відданістю своїм переконанням, фактично зважився на посадовий злочин, аби припинити страждання розп'ятого.

Образ Ісуса протиставлено у творі тогочасному суспільству. Якщо Христос – це постать героїчна, яка здійснює подвиг мужності і витривалості, то світ довкола нього – це насамперед малодушність, яка призводить до зради, і страх, який породжує байдужість. З одного боку, антагонізм героя і світу представлений через протиставлення Ісуса і апостолів. Якщо перший мужньо приймає муки за свою віру, то його соратники зраджують свого вчителя через страх за власне життя.

2-й воїн. А що сталося з його братією?

1-й воїн. Ет, повшивалися хто куди. Самі жінки лишилися.

2-й воїн. То таки боягузи. Як побачили, до чого йдеться, враз охота відпала [9,464].

На відміну від Е.Хемінгуея Святе Письмо трактує дії апостолів під час арешту Христа неоднозначно. Усі Євангелія пишуть про триразове зречення Петром Ісуса, святі Матвій та Марко згадують, що одразу ж після арешту Христа його учні розбіглися. Водночас усі євангелісти стверджують, що апостол Петро намагався захистити Ісуса і навіть відтяв вухо рабу одного з первосвящеників. А святий Іван згадує учня, який був присутній на страті і якому Ісус доручив опікуватися своєю матір'ю: «Як побачив Ісус матір та учня, що стояв тут, якого любив, то каже до матері: «Оце, жоно, твій син!» Потім каже до учня: «Оце мати твоя!»» [6, Ів. 19.26-27].

Протиставлення героя і суспільства реалізується також через контраст між самопожертвою Христа і байдужістю винаря Герша, причиною якої знову ж таки стає страх за власне життя. Розмова римлян про розп'яття Ісуса відбувається у винарні Герша, який чує кожне слово. Його істинне ставлення до Ісуса залишається невідомим, однак відчутно, що винар боїться, щоб римляни не запідозрили його у симпатії до Христа. Страх за власне життя змушує Герша обрати так звану тактику «моя хата з краю», тому він, намагаючись відхреститися від будь-якого питання про Ісуса, всякчас повторює: «Мене такі речі не цікавлять» [9, 463].

Образ винаря виконує у творі важливу функцію. З одного боку, він підкреслює самотність Христа у суспільстві. З другого боку, образи Герша і Ісуса дозволяють Е.Хемінгуею протиставити цих двох юдеїв як представників завойованого народу. (Таке зіставлення є можливим, оскільки американський письменник зображує Христа у першу чергу як людину, а не божественну особу.)

Намагання винаря прислужитися, лакейське поводження проглядають у всіх його репліках та поведінці («У мене все напихваті», «Винар дивиться на них очікувально»), що викликає у римлян-завойовників лише зневагу та насмішку. Такий стан речей контрастує із ставленням до Христа. Його стійкість викликають в одного з воїнів повагу і співчуття. Разом з тим Ісус як духовний лідер і сильна особистість не міг не викликати остраху у завойовників. Про це згадує другий воїн під час обговорення страти Ісуса: «А тривога була даремною» [9, 462].

Байдужість та відступництво Герша, зречення та малодушність апостолів, і навіть жорстокість римлян, які розп'яли Христа (хоча хронікально це винесено поза межі твору), формують сукупний образ антагоністичного до героя світу. Загалом протиставлення сильної особистості ворожому і жорсткому суспільству є характерним для ранньої творчості Е.Хемінгуея, до якої належить твір «Сьогодні п'ятниця». Його герой кодексу протидіє через свою внутрішню гідність ницості світу.

Незважаючи на це, оповідання залишається нетиповим для письменника, адже у ворожому і підлому світі знаходяться люди, гідні вчинків головного героя. Забувши про небезпеку, жінки супроводжують і підтримують Ісуса до останньої його хвилини. У цьому сенсі твір Е.Хемінгуея цілковито збігається з біблійним сюжетом, адже про відданість жінок пишуть усі чотири євангелісти. Цікавим видається той факт, що опис вірності та мужності жінок у творі «Сьогодні п'ятниця» дещо суперечить заголовку збірки «Чоловіки без жінок», до якої він входить. «Заголовок цієї книжки сам Хемінгуей пояснював тим, що в ній життя показано без облагороджуючого впливу жінок» [9, 712], – вказує Т.Денисова. Ця невідповідність заголовку доводить винятковість цього твору для збірки, а в сукупності з іншими нетиповими рисами – для творчості Е.Хемінгуея загалом.

Із загальної групи жінок Е.Хемінгуей поступово виділяє Марію Магдалину. У цьому випадку письменник наслідує Євангелія від св. Матвія

та св. Марка, які у першу чергу згадують Марію Магдалину, на відміну від св. Івана, який пише лише про Матір Божу. (Святий Лука не виділяє когось із жінок окремо). Принагідно варто зазначити, що християнські церкви східного і західного обряду більшою мірою фокусують свою увагу на муках і горі Марії Богородиці, матері Божої, яка на власні очі бачила страту своєї дитини (згадаймо хоча б релігійні музичні твори «Stabat Mater», «Страждальна»).

Хоча Е.Хемінгуей наслідує Святе Письмо, висуваючи Марію Магдалину на перший план, її образ у творі цілком відмінний від біблійного. У канонічній літературі – це образ жінки-грішниці, яка розкалася завдяки вченню Христа і стала його палкою послідовницею. Однак Е.Хемінгуей дотримується іншої, світської, апокрифічної, версії, згідно з якою Марія Магдалина була громадянською дружиною Ісуса і супроводжувала його у подорожах. Ця версія гостро засуджується офіційною церквою як така, що дискредитує таїнство подружжя.

Образ Марії Магдалини подається письменником дуже скупо. У творі підкреслено її красу та відданість Ісусу, а також побіжно згадано про її грішне минуле. Основний акцент зроблено Е.Хемінгуеем на нещасливій жіночій долі героїні. «Кому вже кому, а їй він щастя не дав» [9, 464], – говорить другий воїн.

Образ Марії Магдалини у творі «Сьогодні п'ятниця» є визначальним для творчості Е.Хемінгуея. Ця героїня започатковує низку чудових жіночих образів, які письменник пізніше створить у романах (Кетрін – з роману «Прощай, зброе», Марія – з роману «По кому подзвін»). Це закохані жінки, які віддані і вірні своїм чоловікам, підтримують їх у всіх випробуваннях. Кохання цих жінок завжди трагічне, проте на тлі горя та негараздів проявляються їхні найкращі риси, які вивищують героїнь над життєвими обставинами.

До появи образу Марії Магдалини Е.Хемінгуей, створюючи нечисленні у його творчості жіночі образи, переважно дотримувався двох типів характерів. З одного боку, зустрічаємо психологічний тип жінки-тирана, яка нав'язує свою волю слабкому чоловікові («Доктор і докторова дружина», пізніше – «А тепер – спати», «Недовге щастя Френсіса Мекомбера»). (Прототипом цієї владної жінки була мати письменника.) Інший тип – це жінка у стані душевної дисгармонії. Причини цього могли бути різними: неможливість бути із коханою людиною («І сонце сходить» («Фієста»)), самотність у подружньому житті та нерозуміння чоловіком її прагнень («Не в сезон», «Кішка на дощі»), крах стосунків («Кінець чогось», «Триденна буря», «Дуже коротке оповідання»), пасивність та нерішучість чоловіка, який не бажає змінити щось у своєму житті («Гори як білі слони»). Тому закохана, вірна і самовіддана Марія Магдалина, яка була опорою для Ісуса у випробуваннях, стала якісно новим образом жінки у творчості Е.Хемінгуея.

Образ Марії Магдалини і образ Ісуса Христа мають у творі Е.Хемінгуея ідейно-художнє наповнення, дещо відмінне від біблійного. Відштовхуючись від сюжету Євангелій, письменник передає власну художню концепцію.

Водночас порівняльний аналіз біблійної оповіді із твором «Сьогодні п'ятниця» Е.Хемінгуея виявляє їх значну близькість за загальним настроєм, яким вони пронизані. Біблійні тексти написані достатньо сухо, хоча оповіді про страждання і смерть Ісуса є чи не найбільшнішими для будь-якого християнина, який душевно страждає, відтворюючи у своїй уяві страсті Христові. Аналогічно, крізь увесь твір «Сьогодні п'ятниця» проходить лейтмотив болю і муки. Самій розмові римлян, для яких катування стало звичною справою, притаманна певна безпристрасність. Лейтмотив страждання формується внаслідок постійних скарг третього римського воїна на біль у животі. У нього поганий настрій, він дратівливий і грубий із винарем, який надає йому допомогу. Третій воїн майже не бере участі у бесіді (про всі події дня розказують два інші римляни), його функція у творі – шляхом постійних скиглінь створити загальний настрій пригніченості, тоскності, кепського настрою. Композиційно твір побудовано так, що оповідання розпочинається і закінчується наріканнями вояка на свої муки, обрамляючи розповідь про Ісуса. В такий спосіб твориться загальне емоційне тло, яке викликає у читача болісні почуття.

Вибір теми та система образів роблять твір «Сьогодні п'ятниця», як уже зазначалося, нетиповим для творчості Е.Хемінгуея загалом і для збірки «Чоловіки без жінок» зокрема. Унікальність твору полягає ще й у тому, що він опублікований у збірнику оповідань, хоча за типом мовленнєвої організації та формальними ознаками належить до драматичного роду літератури, тобто є невеликою п'єсою. Водночас епічне начало у творі значно переважає драматичне, оскільки оповідь домінує над самою дією, яка у творі є абсолютно статичною і несуттєвою, вторинною. Очевидно, саме це взаємопроникнення родових ознак у п'єсі «Сьогодні п'ятниця» дозволило Е.Хемінгуею розмістити її у збірці оповідань.

Отже, аналіз специфіки функціонування новозавітного сюжетно-образного матеріалу у творчості Е.Хемінгуея продемонстрував новаторство письменника у відтворенні канонічних постатей Ісуса Христа та Марії Магдалини, яке відбулося із збереженням традиційної сюжетної схеми. Рецепція біблійного сюжету про розп'яття була одиничним явищем, однак вона дозволила показати актуальну для представників «втраченого покоління» концепцію протистояння гідної особистості підлому навколишньому світу у вселенському масштабі. Водночас звернення Е.Хемінгуея до традиційного сюжету поповнило світову літературу новим варіантом трактування вічних образів і збагатило творчість письменника появою героїні нового типу.

Література

1. Аленин И.С. Функции библейских мотивов в системе художественных констант мировой литературы XX века. – Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора филологии. Специальность 10.01.06 – *Literatura universală și comparată*. – Кишинёв. – 2007. – 22 с.

2. Антофійчук В., Нямцу А. Євангельські мотиви в українській літературі кінця ХІХ-ХХ ст. – Чернівці: Рута, 1996. – 208 с.
3. Бойченко О.В., Пендерецька О.М. Традиційні образи в глибинній психології: Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 1999. – 42 с.
4. Волков А. Традиційні сюжети та образи (ТСО) // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 572-574.
5. Затонський Д. Ернест Хемінгуей – письменник і людина. – Вікно в світ. – 1999. – 6 (9). – С. 6-26.
6. Новий заповіт і книга псалмів. – 462 с.
7. Нямцу А. Мир Нового Завета в літературі. – Черновцы: Рута, 1998. – 108 с.
8. Нямцу А. Традиционные сюжеты и образы в литературе ХХ века. – К.: УМК ВО, 1988.
9. Хемінгуей Е. Твори: У 4-х томах. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1979. – 714 с.